

ARCHEOLOGIE IN LIMBURG

Hoofredacteur: W. Dijkman / Uitgave: Archeologische Vereniging Limburg / Redactieadres: Koning Clovisstraat 53, 6226 AE Maastricht / Telefoon: 043 - 621466 / 043- 292316

Voorzitter AVL: J.M. Prakken / Secretariaat AVL: Rijksweg-Zuid 42, 6131 AP Sittard / Giro: 3480900 t.n.v. Archeologische Vereniging Limburg / Prijs per nummer: f 5,00

55

April
1993

Torenburchten in Limburg: militair en/of residentieel?

Frans Doperé en William Ubregts

Vanaf 1984 hebben we gedurende zes jaar in Vlaanderen onderzoek verricht naar alle torenburchten waarvan minstens nog een gedeelte van de opstand bestaat. Het doel van die studie bestond er hoofdzakelijk in om inzicht te verwerven in de architecturale organisatie, de bewoningsmogelijkheden en de militaire karakteristieken van die gebouwen. Verder hebben we ook de datering van al die torens herzien, daarbij steeds rekening houdend met de aanwezige dateerbare elementen van de architectuur zelf, die dan telkens geconfronteerd werden met de gegevens uit de meestal schaarse archivalia. Aldus is een inventaris tot stand gekomen van 54 torens, waarvan er 18 liggen op het grondgebied van de huidige Belgische provincie Limburg. In het hierna volgend artikel zullen we respectievelijk het aandeel van de militaire en/of residentieële karakteristieken van deze Limburgse bouwwerken evalueren. Deze provincie leent zich bij uitstek tot dit onderzoek vermits men er de meest representatieve voorbeelden terugvindt, zowel van voornamelijk *militaire* als van essentieel *civiele* torenburchten. Bovendien zijn een aantal onder hen zeer *nauwkeurig gedateerd*.

Een *torenburcht* of *donjon* is een toren die in onze streken slechts één vertrek per verdieping heeft. Meestal is het plan vierkant of rechthoekig, doch sommige torens zijn cilindervormig (*Achel*, *Diepenbeek*, *Kolmont* (faze I), *Leut*) of polygonaal (*Brustem*, *Kessenich*, *Kolmont* (faze II), *Mulken*). Omstreeks 1160 bouwde men ook in de burcht van Valkenburg een zestienhoekige toren en, na zijn verwoesting, een kleinere tienhoekige rond 1200. De verticale circulatie in een donjon is onafhankelijk van elk ander gebouw dat eventueel ernaast op het burchtsite zou zijn opgetrokken. Een torenburcht is in de eerste plaats de woning van de plaatselijke edelman: daarom betitelt men de meeste onder hen dan ook terecht als *woontoren*. Binnen zijn dus de nodige ruimte en voorzieningen aanwezig om te voldoen aan de behoeften van het gewone dagelijkse leven van een edelman. Van onder naar boven onderscheidt men een

kelder, een ontvangstkamer-keuken, een woonkamer, een slaapkamer en tenslotte een zolder of een defensief platform. In tegenstelling met de gewone woonhuizen gaat het hier altijd om zeer stevige gebouwen, waarin veiligheid als comfort werd ervaren. Het relatief belang van de militaire elementen is erg variabel doch meestal ondergeschikt aan de woonfunctie, die steeds de essentie van deze gebouwen uitmaakt.

De historische achtergrond voor het ontstaan van de meeste Limburgse torenburchten wordt gevormd door de interactie van de invloedssferen van een aantal vorstendommen, waarbij het graafschap Loon en het prinsbisdom Luik meestal de hoofdrol speelden, doch waarbij ook de rol van de Duitse keizer en de hertog van Brabant in een aantal gevallen niet mag verwaarloosd worden: de burcht van *Leut* was een rijksheerlijkheid, het castrum van *Hamal* met de donjon een allodium van ditzelfde keizerrijk.

Het *graafschap Loon* is ontstaan uit de verbrokkeling van Karolingische gouwen en graafschappen, doch waarschijnlijk is het niet eerder dan het tweede kwart van de 11de eeuw tot een afzonderlijke entiteit uitgegroeid. De graven van Loon waren reeds vroeg leenmannen van de Luikse prinsbisschop, zeker vóór het einde van de 12de eeuw, doch volgens Jan van Hocesem mogelijk reeds sedert 1040 toen het graafschap Haspinga, waarvan het zelf een leen was, aan de Luikse prinsbisschop werd overgedragen. Leenrechtelijk waren de graven van Loon aan de Luikse bisschop gebonden voor de grond, voor de hogere rechtspraak aan de keizer van Duitsland. De graven verwierven in de 12de eeuw ook invloed over Duras en de stad Sint-Truiden. Nadat de familie van *Kolmont* tussen 1155 en 1170 was uitgestorven, palmde graaf Lodewijk I van Loon ook de heerlijkheid *Kolmont-Bilzen* in, aan de zuidgrens van zijn graafschap gelegen. Daarvoor kocht hij de inwoners van dit domein letterlijk om door hun het eerste Loonse vrijheidscharter (1170) toe te kennen. De territoriale vor-

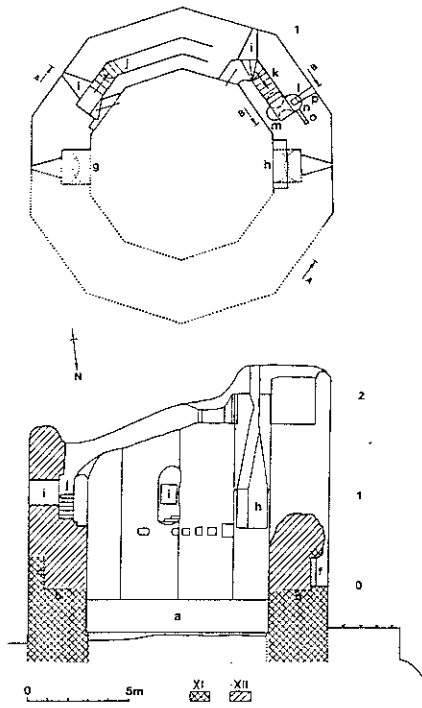

Fig. 1: Overrepen, Kolmont, plan niveau I en doorsnede AA, einde 11de of begin 12de eeuw (top van de toren van de Kolmonts) en tussen 1170-72 en 1175 (tienhoekige Loonse donjon). h: schouw op de plaats van een schietgat; l: latrine.

ming van het graafschap Loon zou echter pas haar hoogtepunt bereiken na de inlijving van het graafschap Duras. Sedert 1160 waren er regelmatig schermutselingen tussen beide graafschappen, wat vóór 1171 heeft geleid tot de oprichting van een Loonse versterking met donjon te *Brustem*, nog bekrachtigd door een vrijheidskeure voor de inwoners in 1175. Mogelijk dient ook de motteburcht van Montenaken (eerste vermelding 1180) te worden begrepen in het licht van de strijd om Duras. Reeds vanaf 1193 maakte Duras deel uit van het graafschap Loon. Voordien was Duras een Brabants leen zodat het vanaf toen dus een achterleen van Brabant werd. Deze annexatie door het graafschap Loon betekende wel het einde van het militair belang van de voormalige *Brustemse grensburcht*. Door de verbrokkeling van het persoonlijk domein van de graven van Loon in de 14de eeuw trad het definitieve verval in van dit graafschap. Dit werd in 1366 bezegeld toen de Loonse burcht van Arnold van Rummen door het prinsbisschoppelijk leger werd verwoest en het graafschap Loon definitief werd ingelijfd bij het prinsbisdom Luik.

Door wie, wanneer en met welk doel werden de militaire torenburchten opgericht?

De oudste nog bewaarde stenen donjons klimmen op tot de 11de en de 12de eeuw. Het zijn diezelfde exemplaren die ook de meest uitgesproken militaire karakteristieken vertonen.

Toen Kolmont, na het uitsterven van de gelijknamige familie tussen 1155 en 1170, door huwelijk in de handen van graaf Lodewijk I van Loon terechtkwam, vond hij daar niet alleen een dorpsgemeenschap, maar ook de stenen burcht van de Kolmonts. Van dit bouwwerk vinden we nog duidelijke sporen terug in de onderbouw van de huidige Loonse tienhoekige donjon: het muurwerk is er aan de binnenzijde circulair en ter hoogte van de moderne bres in de muur kan men goed het profiel waarnemen van een loopvlak met borstwering (Fig. 1). Dit kan wijzen op een, waarschijnlijk laat 11de- of vroeg 12de-eeuwse, cilindervormige donjon (de heren van Kolmont duiken in de documenten op

vanaf het einde van de 11de eeuw), waarvan wij nog alleen de bekroning met de borstwering van de weergang zien en waarvan het torenlichaam dus naar alle waarschijnlijkheid praktisch integraal bewaard is in de zeer hoge 12de-eeuwse Loonse motte. Men kan deze sporen eventueel ook interpreteren als een kleine "shell-keep", doch de inwendige diameter (8,70 m) is zeer klein in vergelijking met die van echte "shell-keeps" in Nederland zoals te Kessel (ca. 17-22 m) en te Leiden (ca. 33 m). Kolmont biedt dus nog zeer interessante perspectieven voor toekomstig archeologisch onderzoek. Het inpalmen van Kolmont kaderde in de territoriale politiek van de Loonse graaf: men begrijpt dan ook dat de tienhoekige donjon die hij bovenop de bestaande burcht liet optrekken een essentieel militaire betekenis had. Het enige element dat wijst op enig comfort is de ruim bemeten latrine op niveau I (Fig. 1, l). Anderzijds is het zelfs niet bewezen dat deze donjon oorspronkelijk schouwen had: de huidige werd in een latere periode op de plaats van een schietgat aangebracht

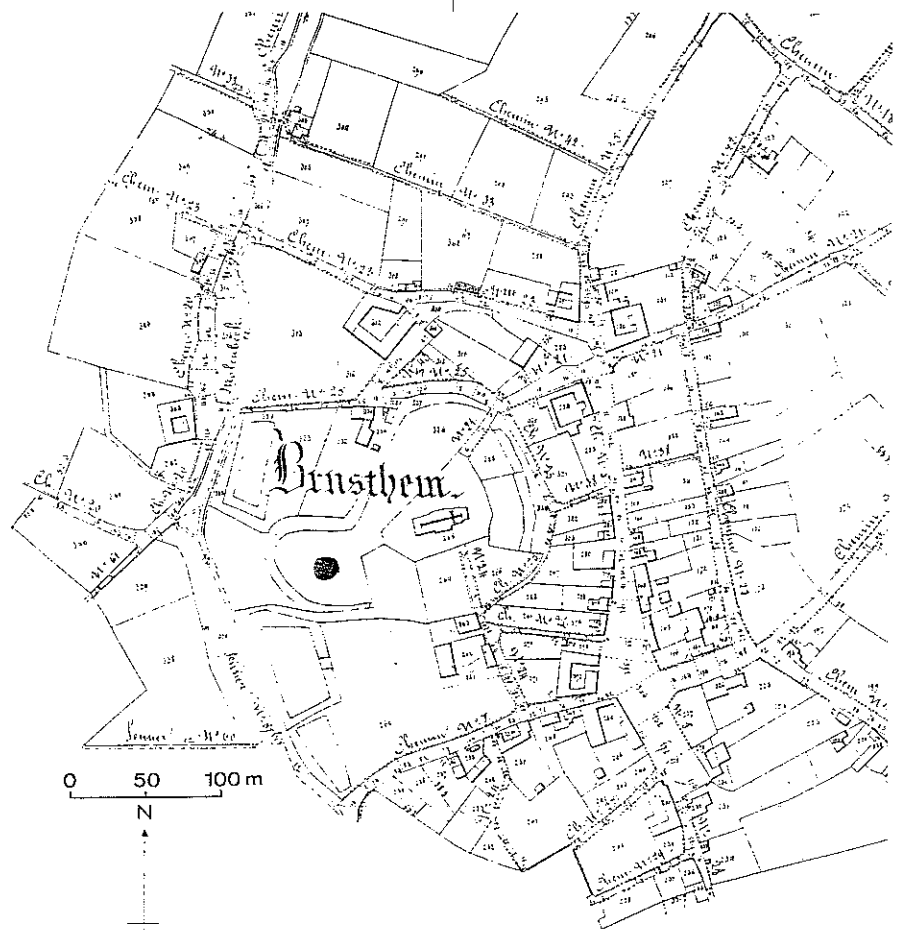

Fig. 2: Brustem, motte met toren, neerhof met kerk en grachtensysteem, 1160-71. Detail uit de Atlas des communications vicinales de la Commune de Brusthem, Arrondissement administratif de Hasselt, Province de Limbourg, Détail n 2, Brussel, 1846.

(Fig. 1, h). De twee schietgaten op niveau 1 zijn voorzien van een afzaat aan de buitenzijde zodat ze perfect functioneel waren. Omdat Lodewijk I in 1170 aan de inwoners van Kolmont een vrijheidscharter toekende en zijn zoon Gerard I in 1172 de strijd won tegen de andere erfgenamen van het huis Dabo-Moha en vermits de eerste kastelein reeds in 1175 op Kolmont verscheen, situeren we de bouw van deze tienhoekige Loonse donjon tussen 1170-72 en 1175.

Ook te Brustem bestond reeds een 11de-eeuwse motteburcht voordat Lodewijk I tussen 1160 en 1171 in het kader van zijn strijd tegen de graaf van Duras de motte ophoogde en er een achthoekige donjon optrok. Rekening houdend met de excentriciteit van de cirkelvormige fundering t.o.v. het opgaand muurwerk, is dit blijkbaar niet in één ononderbroken campagne gebeurd. Hoewel deze donjon dus een zuiver militaire betekenis had, lag het hoofddaccent toch op de aarden versterkingen, nl. de hoge steile motte en de wallen rond de neerhof en de kerk (Fig. 2). Dit blijkt duidelijk uit de kroniek van de abdij van Sint-Truiden, aangezien de aanleg van de omwalling rond het neerhof en dus ook rond de kerk, waarover de graaf van Duras de voogdij bezat, rechtstreeks aanleiding gaf tot een gewapend conflict op 28 juli 1171. Bovendien is Godfried III, hertog van Brabant, op aandringen van de graaf van Duras, bij graaf Gerard van Loon tussenbeide gekomen om hem te overhalen de wallen rond Brustem niet af te werken. De donjon zelf is niet uitgerust voor permanente bewoning, zeker niet voor iemand van het niveau van de graaf van Loon: de hooggelegen niveaus 2 en 3 waren enkel verlicht door spleten. Deze hadden aan de buitenzijde geen afzaat zodat ze, in tegenstelling tot die van Kolmont, zelfs niet als schietspleten konden gebruikt worden. Op niveau 2 bevindt zich een lavabo en is een intramurale latrine verscholen: alleen de uitlaat en de sporen van de ingang zijn nog zichtbaar (Fig. 3). Ter hoogte van niveau 3 bevinden zich per muurvlak twee grote en twee kleine ijzeren ringen, die met elkaar in verband schijnen te staan (Fig. 4). Hoewel we nog geen volledig bevredigende verklaring hebben voor hun aanwezigheid lijkt een primitief soort van hordijzen (een tijdelijke houten uitgekraagde gaanderij) voorlopig de meest aangewezen. Behalve de aarden versterkingen zouden ze trouwens het belangrijkste defensieve element van deze burcht vormen.

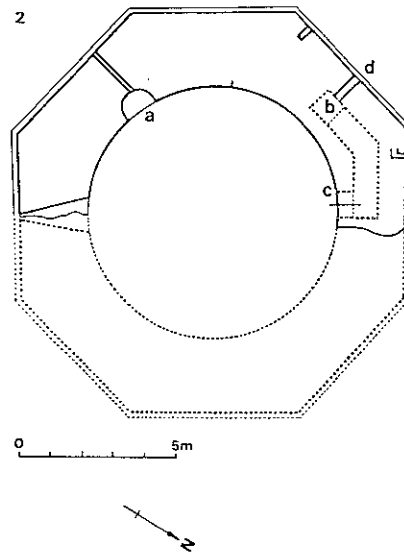

Fig. 3: Brustem, plan niveau 2, 1160-71. a: lavabo; b: latrine.

Ook de achthoekige mottetoren te Kessenich en de vierkante donjon van Hamal maakten deel uit van uitgebreide burchten of castra. Kessenich wordt in 1155 voor het eerst vermeld als "castrum Cassenic", hoewel de oudste bekende heren van Kessenich reeds in 1102 opduiken. Bij de motteburcht sluit een uitgebreid neerhof aan waarop de parochiekerk staat. De donjon van Hamal werd waarschijnlijk ca. 1200 opgetrokken door Willem van Hamal of door zijn zoon, Daniël van Hamal, genoemd "senior de Castro" of "heer van de burcht". Van dit castrum bestaat een getekende voorstelling die, behalve de donjon, nog drie ronde hoektorens en een poortgebouw met ophaalbrug afbeeldt.

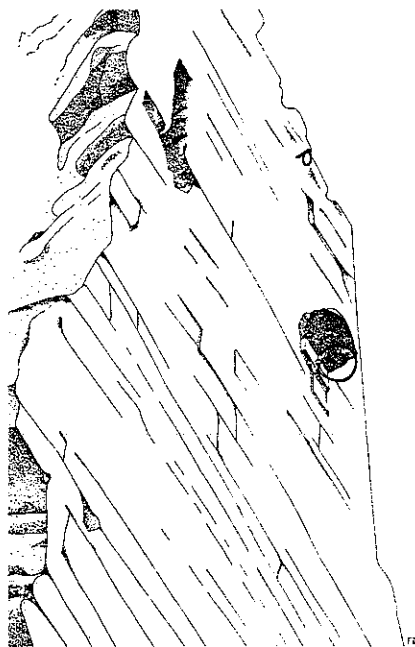

Fig. 4: Brustem, ijzeren ringen t.h.v. niveau 3, 1160-71.

Ongetwijfeld was de nog bestaande donjon, volledig opgetrokken in silex, de wooncel van dit castrum, doch hij werd in de 18de en de 19de eeuw zo grondig aangepast dat er, op een intramurale latrine na, niets meer zichtbaar is van de middeleeuwse binneninrichting.

De aanwezigheid van kruisvormige schietspleten, uitgerust met een balk ter ondersteuning van vuurwapens, laten niet toe de *Achelse Tomp* vóór de eerste helft van de 15de eeuw te dateren. Ook de ronde toren te Diepenbeek was uitgerust voor artilleriegeschut: dikke muren (3,57 m) en kanongaten op het gelijkvloers (Fig. 5, a). De slaapkamer (niveau 2) was omringd door een weergang (Fig. 5, m), die zeer waarschijnlijk van een kroon mezekouwen of werpgaten was voorzien. Niettegenstaande deze onmiskenbaar militaire karakteristieken houdt deze toren het midden tussen een artillerietoren en een woontoren: er is een ruime goedverlichte leefruimte op niveau 1, voorzien van een schouw, een garderobe met latrine, die waarschijnlijk ook toegang verschafte tot een grotere sanitaire ruimte (Fig. 5). Hij schijnt te zijn opgericht als gevolg van de verdeling, in 1444, van Diepenbeek tussen de families Schoonvorst en van Gaver enerzijds en de families van Horne en de Mero-de anderzijds. Een datering in de tweede helft van de 15de eeuw wordt bevestigd door die van de sterk gelijkende Bourgondische toren van het kasteel van Duurstede (1459). Er zijn ook gelijkenissen met de ronde toren van het kasteel van Hoensbroek, waarvan men aanneemt dat hij in het laatste kwart van de 14de eeuw werd opgericht. De aanwezigheid van schietgaten voor vuurwapens wijzen er echter op dat ook daar een latere datering, nl. in de tweede helft van de 15de eeuw, moet overwogen worden.

Hoe waren de burgerlijke woontorens ingericht, wie liet ze optrekken en wanneer?

Naast militaire burchten zoals Brustem, Kolmont, Montenaeken, Rummen, bezat de Loonse graaf reeds sedert het tweede kwart van de 11de eeuw ook een echte residentie te Borgloon. De motte bevond zich ten westen van de Sint-Oulfuskerk, de vroegere castrale kapel, die zich op het voormalige neerhof bevond. Op de plaats van de grotendeels afgegraven motte werd in 1979 een rechthoekig gebouw met een binnenruimte van 33 x 10 m opgegraven. Hoewel van de op-

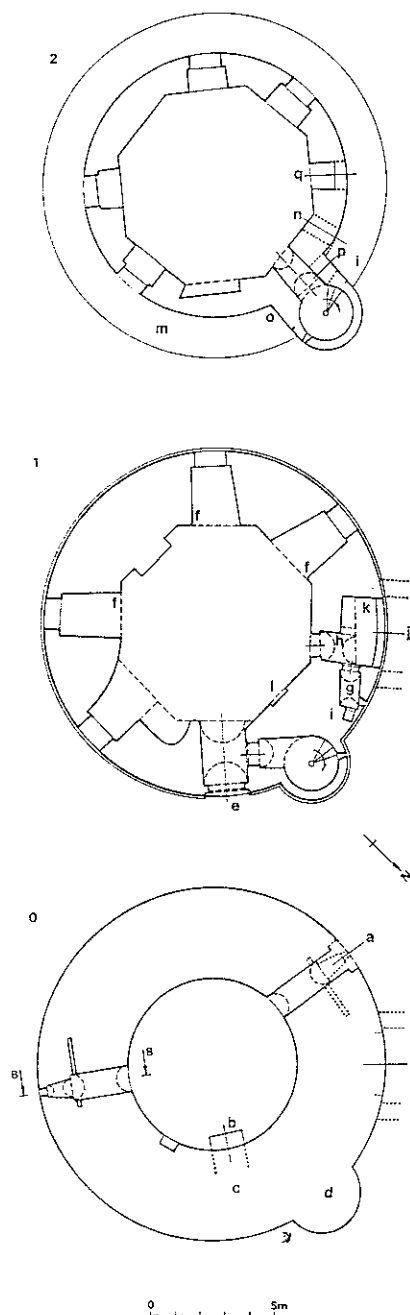

Fig. 5: Diepenbeek, plannen niveaus 0-2, tweede helft 15de eeuw. a: kanongat; g: latrine met intramurale schacht; h: garderobe; j: verdwenen sanitaire (?) ruimte boven de burchtgracht; m: plaats van de verdwenen weergang.

stand praktisch niets is bewaard gebleven herinnert deze burcht sterk aan de 11de-eeuwse donjon van de graaf van Vlaanderen te Gent, waarvan enkel het kelderniveau en een werkniveau met drie of vier halfronde schouwen en twee latrines, enkel verlicht door een reeks spieten, is bewaard. Voor een beter begrip van het residentieel karakter van deze rechthoekige torenburchten verwijzen we naar de donjon van Hugues d'Enghien

(opgetrokken vanaf 1160-65): boven twee kelderniveaus strekt zich een echte residentieel zaal uit met ruime verlichting en twee schouwen. Een dergelijk niveau heeft zeker ook te Borgloon en te Gent bestaan. Te Gent kan het reeds vermelde 11de-eeuwse werkniveau, niettegenstaande de aanwezigheid van schouwen en latrines, niet als residentieel worden beschouwd wegens de afwezigheid van echte vensters, vooral als men er rekening mee houdt dat deze burcht één van de hoofdresidenties van de graaf van Vlaanderen zelf was. Het echte residentieel niveau lag daar ongetwijfeld één niveau hoger.

De meeste torenburchten in Limburg, en trouwens ook in Brabant, Vlaanderen of elders in Europa, waren in de eerste plaats bewoonde torens. De grootste moeilijkheid waar modern onderzoek mee geconfronteerd wordt, is het correct evalueren, naar middeleeuwse maatstaven, van de eventueel aanwezige militaire elementen. Voor het prinsbisdom Luik van rond 1400, en bijgevolg ook voor het voormalige graafschap Loon, worden we daarin aanzienlijk geholpen door de geschriften van J. de Hemricourt. Deze ridder maakt een onderscheid tussen een "platte maison" of onversterkte woning en een "fortalicium", "fortresche", "maison-forte" of versterkte woning. In beide gevallen kan het echter om een woontoren gaan. Soms specificeert hij dat een onversterkte woning toch een goede gracht met water had of een goede ophaalbrug. In tegenstelling tot wat wij vandaag geneigd zouden zijn te denken was dit in de middeleeuwen blijkbaar toch niet voldoende om een woontoren tot versterkte woning te promoveren. Ook een hooggeplaatste ingang was geen voldoende criterium. Bij geen enkele Limburgse woontoren komen echte schietgaten voor, noch duidelijke aanwijzingen voor het bestaan van een defensief platform. We kunnen dus stellen dat het in al die gevallen ging om onversterkte torenburchten of woontorens.

Waarschijnlijk zijn de meeste woontorens pas opgericht nadat de leenman enkele decennia of zelfs een paar eeuwen op zijn stuk grond had geleefd en gewerkt. Vrij talrijk zijn de bronnen waaruit blijkt dat de toren was voorafgegaan door een *hofstede*. In 1365 bestond te *Vliermaalroot* een hof "ten Bossche", waarvoor Hugo van Vliedermale of van Werme het leenverhef deed; in 1371 heette hetzelfde goed "Wermerbosche". Mis-

schien wijst deze naamverandering niet alleen op de komst van Hugo van Werme maar ook op de oprichting van de kleine torenburcht. Alle 14de-eeuwse teksten in verband met *Zolder* spreken over het "hof" van Vogelzang. Pas in 1422 verschijnen de woorden "huis" en "versterking" bij het leenverhef door Hendrik van Bastogne. Op het Stokbroekhof te *Kessenich* werden de funderingen van een 15de-eeuwse rechthoekige torenburcht blootgelegd; Jan van Stockbroek was in 1443

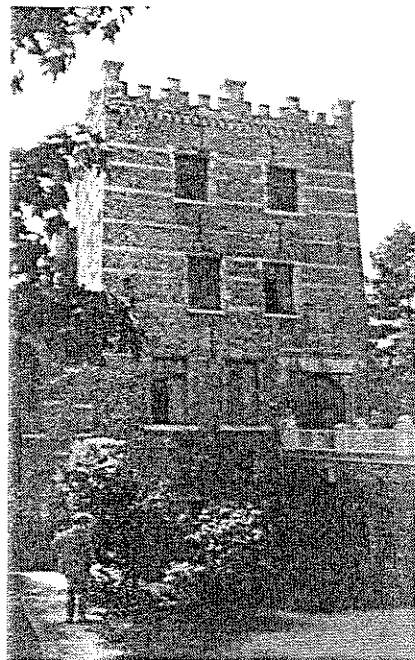

Fig. 6: Wijer, voorgevel van de donjon, tweede helft 16de eeuw. De vijf vensters met ontlastingsboog waren kruisvensters. De huidige hoofdingang dateert van 1657. De kantelen en merloenen zijn 19de-eeuws.

en in 1447 meier van het naburige Thorn, diens broer Lenart in 1466 rentmeester van het kapittel in dezelfde stad. Te *Rotem* wordt in 1380 "de landhoeve tot Rotem, gezegd van Kessel" vermeld; pas in 1467 verschijnt ook de term "huis" in het leenverhef, waarbij Johannes van Kriekenbeek het hof van Kessel met het huis verheft. Deze laatste was in 1456 rijkelijk bedeeld geweest door Johannes Coperdraet, algemeen ontvanger van de prinsbisschop. Het meest sprekende voorbeeld van de evolutie van een hof naar een burcht is het Brabantse kasteel Horst. De bronnen geven er tot in 1369 duidelijk de tweeledigheid aan van het hofsite met opperhof en neerhof: "... thof ter Horst metten woeninghen boven ende beneden...". Amelric Boote had toen dit hof gekocht en het gedurende het laatste

kwart van de 14de eeuw tot burcht uitgebouwd: "... op tslot ter Horst ende op de woeninghe geheeten *dne-derhof...*" (1434). Dit voorbeeld toont aan dat de tweeledige burchtstructuur reeds vervat lag in het hof dat er aan voorafging. Op het terrein of op de kadasterplannen is deze structuur goed waar te nemen te *Kessenich* (Stokbroekhof) en te *Rotem* (Bergkelder).

In deze voorbeelden valt ook op dat de bronnen over het algemeen spreken van een "huis" dat op een bepaald ogenblik wordt toegevoegd aan het "hof". Vaak komt de datum daarvan overeen met de architecturale kenmerken van de op het site aanwezige torenburcht. Andere voorbeelden waarbij de woontoren als "huis" wordt beschreven vindt men te *Groot-Gelmen*: "*maison à Gelmen*" (1380) en "*forte-maison avec pont-levis*" (1472). Ook de donjon van *Betho* wordt in het leenverhef van 1412 beschreven als "*maison et cour de Bethouwe*"; in 1478 wordt het "tour" om nadien opnieuw "maison" te worden. Ook in de Brabantse leenboeken spreekt men uitsluitend van "domus" of "huis" als het om een woontoren gaat. Toch mag men niet blindelings vertrouwen op de historische bronnen alleen en b.v. de datum van de eerste vermelding van een "domus" of "huis", zon-

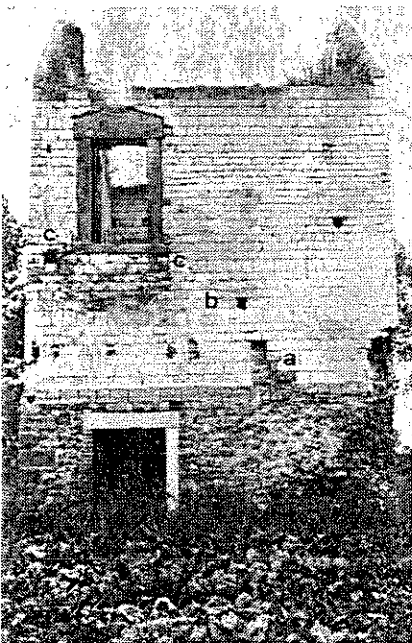

Fig. 7: Rutten, ingang van de donjon, tweede helft 13de eeuw. a: breuksporen van de stenen trap; b: plaats van de wegneembare ladder; c: gaten voor de balken die het platform ondersteunden.

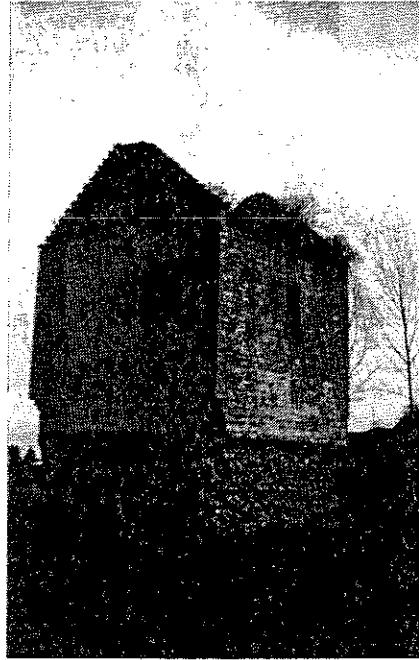

Fig. 8: Rutten, zicht uit het westen. Rechts, de latrine.

der voorafgaande studie van de architectuur, op een torenburcht toepassen. Zo staat o.a. te *Wijer* een late woontoren, die volgens de architecturale studie (grote kruisvensters in een echte voorgevel, kloosterkozijnen elders, speklagen, een gang op het ingangsniveau, de mouluratie van de schouwstijlen) in de tweede helft van de 16de eeuw op de rand van een groot circulair omgracht opperhof werd opgetrokken (Fig. 6). Toch weten we dat *Arnoldus III van Wezemaal* reeds in 1365 voor het Luikse leenhof het verhef deed van zijn "*domum de Vivario*". Het is echter meer waarschijnlijk dat *Adam van Kerckem*, stadhouder van de leenzaal van *Kuringen* (1581-91), de huidige toren heeft opgetrokken nadat hij in 1554 het leenverhef van *Wijer* had gedaan. Al deze voorbeelden illustreren genoegzaam hoe de middeleeuwse woontoren vooral als woning werd ervaren, tenminste in kringen van wie zich dergelijke gebouwen kon veroorloven.

De best bewaarde Limburgse woontorens bevinden zich te *Rutten* (Fig. 7-8) en te *Millen* (Eggertingen). Wegens de vorm van de vensters en de deuren met mijtervormige latei en de gelijktijdige aanwezigheid van rondboogdeuren kunnen beide in de tweede helft van de 13de eeuw worden gesitueerd. Ze zijn daardoor ook rechtstreeks te vergelijken met een aantal andere Luikse donjons. Wegens de gelijkaardige opbouw van de vensters en de aanwezigheid van een schouw met karakteristieke stijlen zonder

mouluratie en consoles met kwart-rondprofielen, situeren we ook de donjon van *Batsheers* in deze periode. Dit is trouwens niet in tegenspraak met de datum waarop de eerste bekende heer van *Batsheers* opduikt: in 1295 was *Willem van Batsheers* ridder en lid van het allodiaal hof van *Loon*.

Door de beschrijving van *J. de Hemricourt* kennen we niet alleen de bouwer van de torenburcht te *Rutten*, maar ook de belangrijkste kwaliteiten van het gebouw zelf: "*Deze Aynchons (Heintje) voerde oorlog tegen die uit Hamal, sterk door hun bezit en hun vrienden. Deze Aynchons verbleef midden in hun machtssfeer in het dorp Rutten; hij bezat slechts een onversterkt huis maar daarin een goede en veilige kelder. En die uit Hamal durfden zijn woning niet in brand steken aangezien het dorp Rutten een Brabants leen was*". *Aynchon de Hognoul* heeft deelgenomen aan de oorlog tussen de *Awans* en de *Waroux* (1298-1335).

De speciale vermelding van zijn kelder kunnen we begrijpen als we weten dat de Limburgse donjons, in tegenstelling tot die van de rest van Vlaanderen, over het algemeen geen overwelfde kelder hadden. Er was alleen een houten plafond, zelfs in de militaire Loonse torenburchten *Brustem* en *Kolmont*. Kraagstenen boven de kelder in de torenburcht *Lichtenberg* bij *Maas-tricht* wijzen ook daar op een verdwenen plafond. De tongewelven te *Millen* en *Hamal* zijn posterieure toevoegingen. Uitzonderingen met oorspronkelijk overwelfde kelders, weliswaar uit latere perioden, vindt men te *Mulken* (begin 14de eeuw), *Groot-Gelmen* (1342-80), *Zolder* (ca. 1400), *Rotem* (midden 15de eeuw), *Diepenbeek* (tweede helft 15de eeuw) en *Wijer* (tweede helft 16de eeuw). Toch had ook de kelder te *Rutten* slechts een houten plafond. Merkwaardig is wel dat de moerbalken er waren vastgemaakt aan in de muur verscholen balken (Fig. 9). Bovendien heeft deze donjon twee "kelders" boven elkaar: de onderste zonder rechtstreekse verlichting, de bovenste met een licht-spleet. De balken van de bovenste waren op dezelfde wijze in de muur verankerend, doch de oriëntatie was over 90 gedraaid. Beide plafonds vormden aldus een stevige verankering tussen de onderste niveaus van de toren en verklaren wellicht de speciale vermelding door *J. de Hemricourt*. Vermoedelijk in navolging van de oudere Loonse donjons te *Kolmont* en te *Brustem* bouwden *Egidius*

II (1272-1301/04) en/of zijn zoon Egidius III (1314-1336) in het begin van de 14de eeuw op hun allodium te Mulken een tienhoekige woontoren. In de Luikse leenboeken wordt hij in

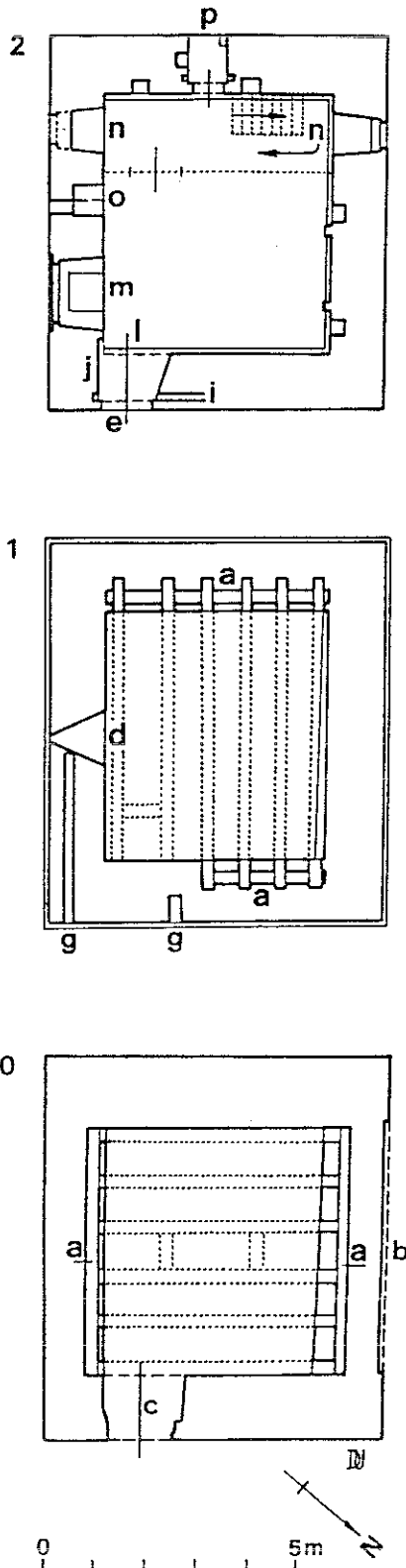

Fig. 9: Rutten, plannen, tweede helft 13de eeuw. o: lavabo; p: rondboogige deur naar de verdwenen houten overkragende latrine.

1340 vermeld als "un manoir séant à Mulken". Het oorspronkelijk plan voorzag op het gelijkvloers een cilindervormige, niet overwelfde kelder, doch men is daar waarschijnlijk reeds tijdens de opbouw van afgestapt om het interieur volledig tienhoekig om te bouwen en de kelder te overwelfen met een kruisribgewelf, waarvan echter alleen de consoles en de gewelfvlakken werden uitgevoerd (Fig. 10).

We noemen de eerste bewoonbare verdieping boven de kelder het *ontvangstniveau* omdat de hooggeplaatste hoofdingang van de torenburcht erop uitgeeft. De deur van Betho is slechts enigszins verhoogd en geeft niet uit op een woonruimte maar op de steektrap naar de verdiepingen. Betho is echter een relatief recente donjon (15de eeuw). De buitendeur is op weinig plaatsen bewaard: te Rutten (Fig. 7), *Vliermaalroot* en *Zolder* is ze bekroond met een mijtervormige latei. Op zichzelf is dit echter geen precies dateringselement: te Rutten spreken we van de tweede helft van de 13de eeuw, te *Vliermaalroot* en *Zolder* respectievelijk van de 14de eeuw en van ca. 1400. De 13de-eeuwse deur te *Millen* is rondboogvormig (Fig. 11). In een aantal Brabantse donjons moet deze verdieping een prestigieuze indruk op de bezoeker hebben gemaakt wegens de aanwezigheid van een kruisribgewelf. Dit komt in Limburg niet voor. Mogelijk heeft dit te maken met een regionale traditie waarbij men zelfs de meeste kelders niet overwelfde. De ronde toren van het kasteel van Hoensbroek heeft

eveneens een kelder met een houten plafond, doch het niveau erboven is wel met een bakstenen koepel overkluisd. Dat ook de eetmalen op het ontvangstniveau werden bereid, en in een aantal gevallen ook genuttigd, wordt aangetoond door de aanwezigheid van een schouw, en in bepaalde torens vooral ook van een lavabonis (*Mulken, Rutten*).

Waarschijnlijk was de ontvangst-kamer-keuken voor minder kapitaalkrachtige opdrachtgevers tevens ook de *woonkamer*. Anderen konden het zich permitteren om erboven een afzonderlijk *residentieel niveau* uit te bouwen met grote vensters met zitbankjes, een schouw, muurnissen en ook steeds een latrine, meestal in één van de hoeken van het vertrek. De meest volledig uitgeruste woonvertrekken vindt men te *Millen* en te *Rutten* (Fig. 9), hoewel we in dit laatste geval, wegens het ontbreken van de bovenste verdieping(en), niet kunnen uitmaken of er boven dit ontvangstniveau nog een afzonderlijk, beter uitgerust residentieel niveau heeft bestaan.

De *slaapkamer* en de *bekroning* is in de Limburgse donjons over het algemeen minder goed of zelfs helemaal niet bewaard. Uit ons onderzoek in de Brabantse donjons is gebleken dat deze verdieping zich van de lagere onderscheidt, vaak door een geringere hoogte, kleinere vensters zonder zitbankjes, de afwezigheid van de schouw, nissen en van de latrine. Te *Batsheers* hebben we te maken met een uitzonderlijk geval: men verbleef er zowel overdag als 's nachts op de

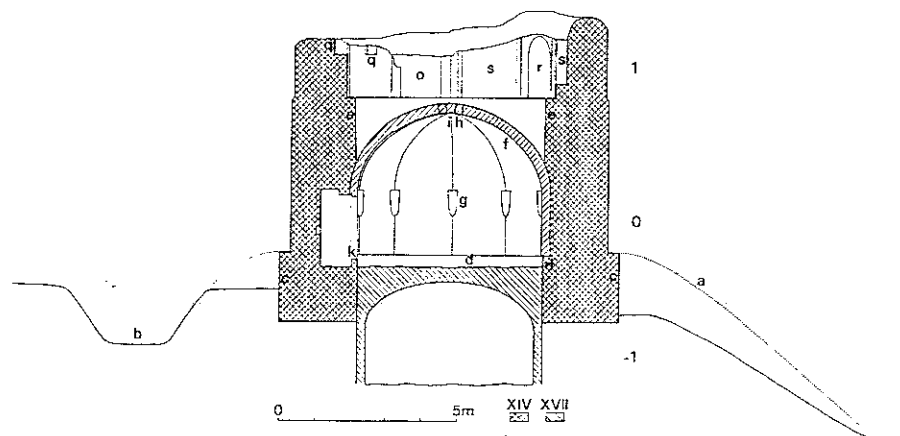

Fig. 10: Tongeren, Mulken, doorsnede O-W, begin 14de eeuw. c-d-e: circulair gedeelte; k: toegang tot de intramurale trap naar niveau 1; q: nissen; o: toegang tot de intramurale trap naar niveau 2; s: grote wandnissen en plaats van de verdwenen vensters; r: schouw.

Fig. 11: Millen, Eggertingen, ingangsdeur op niveau 1, 13de eeuw.

bovenste verdieping. De inrichting (schouw, een groot venster met zitbankjes in de vier muren, twee nissen) wijst op een residentieel niveau; toch was dit ook het hoogste niveau van de donjon, zoals wordt aangetoond door de kraagstenen aan de buitenzijde en die in verband stonden met de inmiddels gewijzigde dakconstructie. Er was dus geen afzonderlijk nachtelijk niveau.

Literatuur

In het kader van dit artikel is het onmogelijk om de bibliografie van alle besproken torenburchten te geven. We verwijzen daarvoor naar referentie 4. We beperken ons hier tot enkele algemene of recentere publicaties.

1: Baerten, J., Het graafschap Loon (11de-14de eeuw), ontstaan - politiek - instellingen. Assen, 1969.

2: Berckmans, O., Ghislain, J.C. en Ubregts, W., Le donjon roman d'Enghien, in Château Gaillard, IX-X, 1982, p. 329-346.

3: De Meulemeester, J., Structures défensives et résidences princières: les châteaux à motte du comté de Looz au XIe siècle, in BOHME, H.W. (ed.), Burgen der Salierzeit, deel I, In den nördlichen Landschaften des Reiches (Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien, 25), Sigmaringen, 1991, p. 281-289.

4: Doperé, F. en Ubregts, W., De donjon in Vlaanderen, Architectuur en wooncultuur (Acta Archaeologica Lovaniensia-Monographiae, 3), Brussel-Leuven, 1991.

5: Doperé, F. en Ubregts, W., De woontoren van Aynchon de Hognoul te Rutten op het einde van de 13de eeuw, in M & L, Monumenten en Landschappen, 10/4, 1991, p. 36-48.

6: Lavigne, E., Kroniek van de abdij van Sint-Truiden, deel 1: 628-1138, Assen-Maastricht, 1986; deel 2: 1138-1558, Leeuwarden-Maastricht, 1988.

7: Marres, W. en Van Agt, J.J.F.W., De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, Geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de rijkscommissie voor de monumentenbeschrijving, deel V, De provincie Limburg, Derde stuk: Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht, eerste aflevering, 's-Gravenhage, 1962, p. 271-80.

Publicaties

Archeologische Almanak

Tijdens de Reuwendagen, die op 19 en 20 november 1992 te Utrecht plaatsvonden, werd de Archeologische Almanak ten doop gehouden. Het boekwerk telt 224 pagina's, heeft de afmetingen 12x24x1,4 cm en is uitgegeven door Uniepers Abcoude, in samenwerking met het Archeologisch Informatie Centrum. Dit centrum is een joint-venture van de Stichting voor de Nederlandse Archeologie (S.N.A.) en het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) volgens pag. 146 van de Almanak.

De ondertitel van de uitgave luidt: Wie, Wat en Waar in de Nederlandse Archeologie en om aan deze vraagstelling te voldoen bevat de almanak een overzicht van de meer dan 500 instanties en personen in Nederland die zich met archeologie in binnen- en buitenland bezighouden, niet alleen professioneel, maar ook als amateur. Voor een gemakkelijk gebruik is de inhoud verdeeld in drie delen, voorafgegaan door wat "aanloop"-gegevens zoals een tijdstabel, musea met een archeologische collectie, literatuur en archeologische begrippen. Tevens worden de "vijftien meest gestelde vragen" beantwoord.

Deel 1, het bestel, geeft een korte schets over de professionele archeologie-beoefening in ons land (1818-heden) en voorspelt ingrijpende veranderingen bij o.a. rijksmusea en ROB en toename van internationalisering. Vervolgens komt de Monumentenwet aan de orde met de relevante artikelen en wordt de zorg van de overheid, voor culturele zaken toebedeeld aan het Ministerie van WVC, uit de doeken gedaan. Van DGCZ via HCB naar DBC en ook van RCA naar RCB. Met namen van de hoofden van dienst. Duidelijk door de vereenvoudigde weergave van de werkelijkheid. Verder komen aan de orde: ROB, RMO, de provinciaal archeologen en de gemeentelijke archeologen per stad.

Onder de titel: Universitair onderwijs en onderzoek, worden besproken N.W.O. met de Stichting Archon en Wotro en de archeologische instituten Amsterdam, Groningen, Leiden, Nijmegen, Utrecht, ook met hun buitenlandse onderzoekafdelingen, gevolgd door Nederlandse instituten in het buitenland.

De landelijke amateurarcheologie, AWN en NJBG, met de gegevens over regionale afdelingen en adressen, krijgen de aandacht. Het telefoonnummer van NJBG Zuid-Limburg in Munstergeleen is achterhaald. Het overzicht gaat duidelijk over landelijke verenigingen, een tekort naar mijn mening.

Met het behandelen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst Kastelenbeheer sluit Deel 1 af.

Deel 2 bevat archeologie per stad, alfabetisch, met aanduiding van o.a. archeologische dienst (gemeentelijk), musea en nu wel de niet-landelijke verenigingen met diverse gegevens. Een bruikbare opzet, maar wat onze provincie betreft komen de vele heemkundeverenigingen met een archeologische werkgroep er bekaaid vanaf, bijvoorbeeld Arcen-Lomm-Velden ontbreekt evenals Elsloo-Stein-Urmond. Vaals, Simpeveld, Eijsden en Beek ontbreken. Het museum Asselt is vergeten, evenals Haelen. Mits behoorlijk aangevuld een welkom naslagdeel.

Deel 3 is samengesteld uit registers, o.a. afkortingen, instellingen (naar gemeente), tijdschriften met uitgevers, personen met verwijzing naar pagina. Prijs f 24,90.

F. Engelen

Mottekastelen in het Graafschap Loon

Johnny de Meulemeester

Inleiding

Vooraleer een beeld te schetsen van de motteburcht in het graafschap Loon, lijkt het ons nuttig een overzicht te geven van de betekenis van dit kasteeltype, dat tijdens de volle Middeleeuwen gans West- en Centraal-Europa en delen van Noord- en Zuid-Europa veroverde.

"Bij de kerk stond een hoge versterking, die naar de mode van de streek was gebouwd. In die streek is het de gewoonte van de rijkste en adellijkste mannen om een ophoging van aarde te maken en dit zo hoog als ze maar kunnen en er een zo diep mogelijke brede gracht rond te graven. Ze omringen de ophoging met een palissade van planken... Binnen deze omheining bouwen ze een versterkt gebouw, dat het geheel beheerst. Men kan er alleen binnen langs een brug ..."

Zo beschrijft Walter van Terwaan rond 1130 de motte in de dorpskern van Merkem (W.-VI.). Zoals de auteur het stelt was het in die tijd een modeverschijnsel om een motte te bouwen. En inderdaad uit het archeologisch onderzoek blijkt dat dit kasteeltype van de 11de tot de 13de eeuw algemeen voorkwam in West-Europa. Het mottekasteel bestond uit twee essentiële delen, ten eerste het opperhof of de hoofdburcht en ten tweede het neerhof of de voorburcht.

① Het opperhof werd gevormd door een aarden heuvel - de eigenlijke motte - in de vorm van een afgeknotte kegel met daaromheen een gracht. Mottes waren rond tot licht ovaal. Hun afmetingen varieerden tussen 20 en 100m in doormeter en in hoogte tussen 3 en 20m. Het opperhof met zijn houten of stenen omheining, waarbinnen zich een houten of stenen toren en eventueel een aantal houten bijgebouwen bevonden, had een militaire functie en diende in de tweede plaats als residentie. De verdediging van een motte was doeltreffender dan men op het eerste zicht zou verwachten. De met doornstruiken begroeide scherpe motteheiling was voor een gewapend krijger vrijwel onbeklimbaar, zonder dat hij zich voortdurend

aan de verdedigers bloot gaf; de palissade was niet zomaar te beklimmen en bovendien vlug herstelbaar; ten slotte bood ook de donjon of mees-tentoren nog bescherming. Ofwel diende men een motte te belegeren en de verdedigers uit te hongeren. Ofwel probeerde men het mottekasteel in brand te steken. Waarschijnlijk werden daarom de houten gebouwen en omheiningen door steenconstructies vervangen.

② Op het neerhof speelde zich het dagelijks leven op de motte af. Meestal sloot het min of meer hoefijzervormig op de eigenlijke motte aan, er van gescheiden door de mottegracht. Zelf was het neerhof veelal ook opgehoogd en tevens omgracht en beschermd door een wal en/of palissade. Binnen deze gesloten ruimte aan de voet van de motte bevonden zich de bedrijfsgebouwen, stallen, schuren, voorraadkamers, ambachtelijke gebouwen en verblijfplaatsen van de ondergeschikten, soms ook de eigenlijke woonplaats en de kapel van de heer en zijn familie. De economische functie van het voorhof leeft soms nog door tot in de huidige tijd: op tientallen plaatsen wordt het oude neerhof nog steeds ingenomen door een hoeve. In andere gevallen staat de parochiekerk, ontstaan uit de oorspronkelijke kasteelkapel op het nog bewaarde neerhof.

Wat de terreinkeuze betreft stellen we vast dat de motteversterkingen in onze streken meestal in beekvalleien liggen of op drassige en waterrijke terreinen. Het is duidelijk dat militaire overwegingen de keuze van de strategische plaats hebben bepaald en dat het zoeken naar waterrijke grachten de doorslag gaf. Toch werden mottes ook vaak aangelegd op hoger gelegen terreinen, die de omgeving domineren.

De bronnen voor het onderzoek

Onze historische kennis van deze monumenten is eerder beperkt. Op een

paar beschrijvingen na vinden we in de middeleeuwse teksten weinig bruikbare vermeldingen van mottekastelen.

Iconografisch materiaal komt pas vanaf de 16de eeuw regelmatig voor. De grote uitzondering vormt het tapijt van Bayeux. Dit borduurwerk (2de helft 11de eeuw) vertelt over de verovering van Engeland door de hertog van Normandië. Het wandtapijt toont ons verschillende mottekastelen, nl. Dol, Rennes en Dinan in Bretagne, Bayeux in Normandië en dat van Hastings, aangelegd bij de landing van de Normandische troepen in Engeland. Opgraveningen zijn dus onontbeerlijk voor het verwerven van kennis over deze mottekastelen. Immers zij vormen meestal de enige bron van informatie, omdat ander historisch materiaal ontbreekt.

De ontstaansgeschiedenis : de historische context

De woelige tijd van de Noormanneninvallen in de 9de eeuw maakte dat de regionale machthebbers zich onafhankelijk gingen opstellen tegenover koning of keizer. Daarbij greep de feodalisering om zich heen. Daar waar de versterkingen eerst een eerder collectief doel beoogden, namelijk de bescherming van de bevolking, leidde de feodalisering tot de oprichting van private versterkingen. Het echte kasteel werd geboren uit de bekommernis van de edelman om zichzelf, zijn familie en zijn woning te beschermen (defensief karakter van het kasteel) en anderzijds om naar buiten toe zijn macht over een bepaald territorium te tonen en naar binnen toe zijn onderdanen te imponeren (offensief karakter van het kasteel). Het kasteel werd dus een middel tot sociale en politieke revolutie en evolutie.

Opkomst en ondergang van de motteburcht

Eén type burchten heeft in een groot deel van Europa deze ontwikkeling van de feodaliteit mede bepaald, namelijk de castrale mottes. Ze ontstonden ergens rond het jaar 1000 in de landstreken tussen Rijn en Loire. In de loop van de 11de - 12de eeuw veroverde deze bouwwijze echter Europa en tegen de 13de eeuw vond men ze terug van de Atlantische kust tot Polen en van Denemarken tot Italië. Recent onderzoek van een vijftigtal Belgische sites toont aan dat mottekastelen daar verschijnen in de 11de

eeuw en er hun grootste bloei kennen in de 12de eeuw. Het succes ervan lag in volgende factoren. Enerzijds de gemakkelijke uitvoerbaarheid van de werken door niet gekwalificeerde arbeiders en de snelheid waarmee de bouw kon worden gerealiseerd, maar ook de lage kostprijs, zodat zelfs de lagere adel zich de aanleg ervan kon veroorloven. Anderzijds haar militaire efficiëntie; ze bood voldoende veiligheid en bescherming. Eenmaal aangelegd was de heuvel vrijwel onverwoestbaar.

Enerzijds werden reeds in de 12de en 13de eeuw bepaalde mottes verlaten en verdwenen zij uit het landschap. Anderzijds werden er in de volle 13de eeuw nog opgeworpen. Men krijgt de indruk dat de hoge adel de motte verliet of aanpaste aan nieuwe noden, terwijl de lagere adel, misschien bij gebrek aan andere middelen, nog nieuwe mottes bouwde. Militaire verdedigingswerken kunnen dit echter niet meer geweest zijn. Door veranderende oorlogstechnieken en het gebruik van vuurwapens verloor de motte vanaf de 13de en zeker in de 14de

eeuw haar strategische betekenis. Het mottekasteel kreeg een meer symbolische dan een militaire waarde.

Het onderzoek van de motte

Sinds de jaren 50 kwam het wetenschappelijk onderzoek van de mottes op gang, vooral in Engeland en het Rijnland. In de Benelux werden de laatste twintig jaar vooral in Vlaanderen door de *Nationale Dienst voor Opgravingen* en zijn geregionaliseerde opvolger het *Instituut voor het Archeologisch Patrimonium* systematisch thematische opgravingen rond dit onderwerp uitgevoerd.

De constructiewijze

Een eerste bouwwijze bestond erin om gebruikmakend van een natuurlijke verhevenheid en door aanvoer van aarde van buiten de site een motte op te werpen.

Ook kon een motte volledig kunstmatig opgeworpen worden. Uit de op-

gravingen blijkt dat hierbij verschillende methodes werden gebruikt. De eenvoudigste manier bestond erin een gracht te graven en de grond aan de binnenzijde van de gracht te werpen. Daar ontstond dan een onregelmatige ringvormige wal; de daarbinnen gelegen ruimte werd naderhand opgevuld en het geheel werd tot de gewenste hoogte aangeaard. Soms maakte men gebruik van een bestaande ringwal van een ouder site.

Soms werd enkel een kernheuvel opgeworpen, die aan de gewenste kant tot de verwachte hoogte werd uitgebreid.

In enkele gevallen construeerde men eerst de toren en dan pas werd de grond aangevoerd en aangeaard, zodat de benedenverdieping van de toren ondergronds kwam te staan.

De kosten

Wat de gebruikte materialen betreft, is het in de eerste fase van de motte-ontwikkeling veelal zo dat aarde en hout de beide hoofdbestanddelen vormden. Grond kon men ter plaatse delven en veronderstelde geen aankoop. Hout bood het voordeel van een snelle verwerking. Een opmerkelijk verhaal uit Frans-Vlaanderen maakt duidelijk dat prefabricatie gangbaar was. De burggraaf van Broekburg liet op de motte van Ouderwijk (Audruicq, Fr.-VI.) in één nacht een houten toren in elkaar zetten, waarvan de onderdelen door zijn timmerlieden vooraf waren klaar gemaakt. Hout was veel goedkoper dan stenen, die doorgaans enkel door de territoriale prins konden worden verworven. Bij de motteconstructies volstond een groot aantal ongeschoolde grondwerkers en enkele gekwalificeerde timmerlieden. De adel kon bovendien profiteren van de *balfart*. Dit recht liet hen toe hun onderdanen te verplichten om gratis te helpen bij de bouw en het onderhoud van de versterking van hun heer.

De duur van de werken

De werkelijke kostprijs voor de aanleg van een mottekasteel is moeilijk te berekenen. Hetzelfde geldt voor de duur van de werkzaamheden. Eigen-tijdse bronnen laten wel uitschijnen dat de constructie ervan nogal snel verliep, maar nauwkeurige inlichtingen ontbreken. Men heeft berekend dat een motte met een doormeter van 30 m en 12 tot 15 m hoog, omgeven door een gracht van 4 m breedte en 3

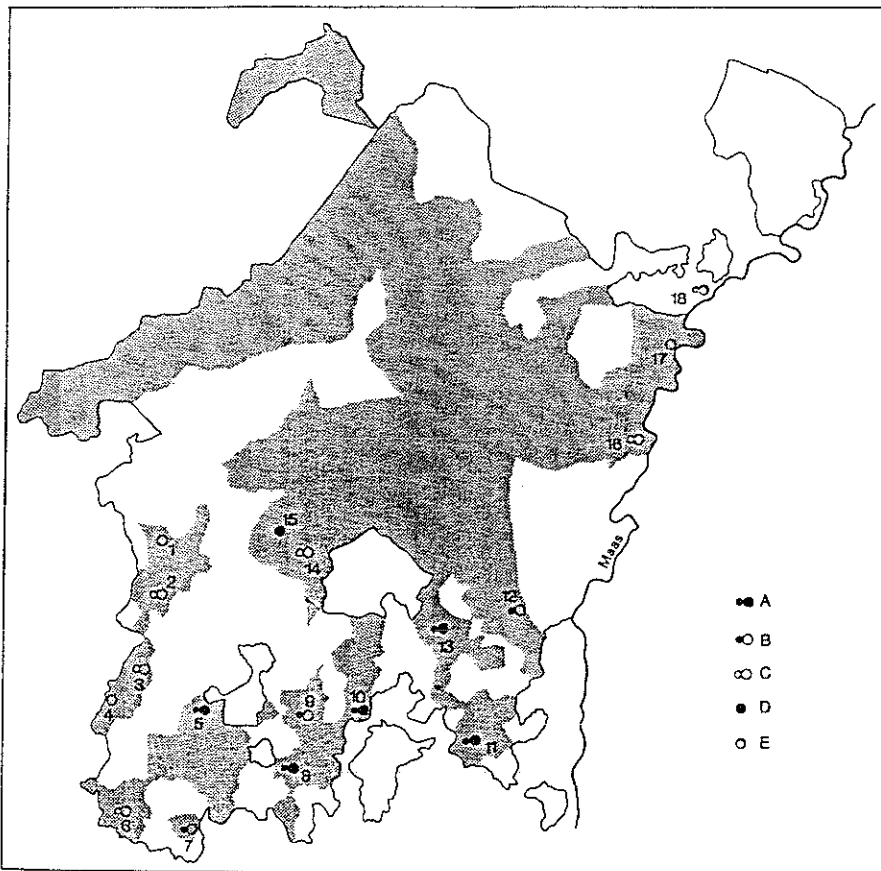

Fig. 1: Het graafschap Loon en het grafelijk domein (ca. 1300)(naar J. Baerten). - A. bewaard mottesite; B. deels bewaard mottesite; C. verondersteld mottesite; D. laat mottesite; E. versterking vermeld in de teksten. 1. Herk-de-Stad; 2. Rummen; 3. Duras; 4. Halle-Booienhove; 5. Brustem; 6. Montenaken; 7. Kosworm; 8. Horpmaal; 9. Borgloon; 10. Kolmont; 11. Millen; 12. Gellik; 13. Bilzen; 14. Hasselt; 15. Kuringen; 16. Stokkem; 17. Maaseik; 18. Kessenich.

m diepte, kon worden opgeworpen in een twintigtal dagen door een honderdtal werklieden, die 8 uur per dag aan de slag waren. Het moet tevens zowat 8 tot 10 dagen hebben geveerd om een gemiddeld motteplateau met een doormeter van ca 30 m met een houten palissade te omgeven.

Verdedigingsstructuren in het graafschap Loon in de 11de / 12de eeuw

1. De historische situatie

De oorsprong van het graafschap Loon situeert zich rond het jaar 1000, toen stukken uit de verbrokkelde karolingische graafschappen *Avernas* en *Hocht* werden gegroepeerd en hieraan stukken van de *Maasgouw* en van *Taxandrië* werden toegevoegd.

De politiek van de Loonse graven in de 11de/12de eeuw bestond erin de Loonse ontwikkeling en zelfstandigheid te beschermen door hun verbrokkeld territorium één te maken en te beschermen met beveiligde grenzen en dit tegen zijn machtige buren, namelijk de prinsbischoppen van Luik in het zuiden en na 1200 vooral tegen de hertogen van Brabant in het westen. De graven van Loon verwierven een gebied dat in grote lijnen overeenstemt met de huidige Belgische provincie Limburg. De belangrijkste kernen ervan waren de domaniale centra van Borgloon, de oorspronkelijke residentie, Brustem, Hasselt, Montenaken en in de 12de eeuw eveneens Bilzen, Herk en Kolmont wat Haspengouw betreft en Maaseik en Stokkem in het Maasland.

Uit de eerste verdedigingsfase (11de/12de eeuw) dateert de burchtengordel, die de zuidgrens en deels de westgrens beschermde met *Brustem*, *Montenaken* en na de verwerving van *Kolmont* en *Duras*, in de tweede helft van de 12de eeuw, ook deze laatste burchten. De oostgrens en de Maasvallei werden verdedigd door de burchten van *Maaseik* en *Stokkem*; de kern van het graafschap en de Demervallei door van oost naar west deze van *Bilzen*, *Hasselt*, *Kuringen* en *Herk*. Het noorden en het noordwesten stelde minder verdedigingsproblemen, omdat de weinig toegankelijke Kempen hier een natuurlijke hindernis en beveiliging boden.

Vanaf de tweede helft van de 12de eeuw gebruikten de graven van Loon een aantal van deze in hun eigen domein gelegen burchten om een proces van stedenvorming te starten en te

stimuleren door aan de woonkernen bij de burcht een vrijheidskeure, steunend op het Luikse stadsrecht toe te kennen. Dit proces situeert zich tussen 1170 en de 14de eeuw. De oudste vrijheidskeuren van Loon en de enige die met zekerheid in de 12de eeuw zijn te plaatsen, zijn deze van Kolmont (1170), verleend door Lodewijk I, en deze van Brustem (1175), verleend door Gerard I. Borgloon bezat als *caput comitatus* waarschijnlijk ook reeds stadsrecht in de tweede helft van de 12de eeuw. Terwijl dezelfde veronderstelling mogelijk ook opgaat voor Herk en Bilzen (in vergelijking met Kolmont) en voor Montenaken (in vergelijking met Brustem). Het stadsrecht van Hasselt wordt in 1232 door Arnold IV bevestigd, doch het is duidelijk dat Hasselt dit recht reeds rond 1200 of nog vroeger bezat. In de loop van de 13de eeuw verwierven ook de allodiale centra van Kuringen (1240), Maaseik (1244) en Stokkem (1244) het Luikse stadsrecht. Beide laatste dankten die ontwikkeling aan hun zowal economische als militair zeer strategische ligging langs de weg Maastricht-Roermond, als aan de opkomst van een nieuwe machtsfactor aan de overzijde van de Maas, namelijk Gelre en Gullick.

2. De archeologische situatie

Het aantal allodiale centra en grafelijke domeinen, waar de 11de/12de eeuwse versterking bewaard is gebleven of nog herkenbaar is in het terrein, is uiteraard beperkt: Rummen, Halle-Booienhove, Corswarem (Korsworm), Brustem, Montenaken, Horpmaal, Borgloon, Millen, Gellik en Stokkem.

Ook in het domein van Duras en van Kolmont/Bilzen, die pas in de tweede helft van de 12de eeuw in Loonse handen overgaan, vindt men in de gelijknamige plaatsen sporen terug van een versterking die duidelijk op een ouder 11de eeuws patroon teruggaat. In Kolmont en in Bilzen gaat het om een hoogteburcht.

De inlijving van Kolmont-Bilzen vormt een bijzonder hoofdstuk in de Loonse geschiedenis. Het is typerend voor de Loonse politiek van éénmaking van het verbrokkeld territorium. Toen het huis van Kolmont tussen 1150 en 1170 was uitgestorven, lieten de graven van Loon rechten gelden op dit allodium en ondanks verzet van het gravenhuis van Dabo-Moha, eveneens verwant aan de heren van Kolmont, lijfden zij het domein in bij het graafschap Loon. Teneinde ook de bewoners op zijn hand te krijgen, schonk

Lodewijk I aan de bewoners van Kolmont in 1171 een vrijheidskeure, de oudst gekende in Loon. In 1175 werd er in de burcht een kastelein geïnstalleerd.

Deze versterking betreft een imposante motteburcht van een bijzonder type ten gevolge van haar ophogingspatroon. Zowel opperhof als neerhof liggen op een natuurlijke rug met een oppervlakte van ca 130m x 90m aan de basis en 75m x 30m op het plateau. Het opperhof steekt zowat 20m uit boven de beekvallei, die langs de heuvel loopt en werd mogelijk ca 5m aangeaard, de hoogte dat het boven het voorhof uitsteekt. Tussen opper- en neerhof is geen gracht zichtbaar. Het omwalde voorhof neemt een oppervlakte in van 40m x 30m, terwijl het eigenlijke motteplateau een doormeter heeft van ca 30m. Dit plateau wordt bekroond met een polygonale toren (tienzijdig met zijden van 4,70m lengte). Zowel opperhof als neerhof werden later door een stenen omheining omsloten, waarop enkele bijgebouwen en uitspringende hoektorens aansloten. Het geheel is aan de basis extra beschermd door een ca 3m hoge aarden buitenwal. De structuur van de toren is sterk vergelijkbaar met de in 1171 te dateren donjon van Brustem. Het lijkt erop dat de toren van Kolmont in dezelfde periode te dateren is, mogelijk kort na de inlijving bij Loon rond 1170, waarbij men dan Gerard van Loon als bouwheer kan voorop stellen. Toch is het duidelijk dat deze toren, zoals deze van Brustem, een oudere voorloper heeft. De hier vermelde reeks van sites binnen het grafelijk domein van Loon hebben wat het versterkingstype betreft één zaak duidelijk gemeen, in alle gevallen vinden we er een mottesite terug of kunnen we er één veronderstellen, eerder dan dat er een andere vorm van versterking in aanmerking komt. Dit hoeft eigenlijk geen verwondering daar de ontstaans- en groeiperiode van het graafschap Loon vooral in de 11de eeuw ligt; de aanhechting van Duras en Kolmont-Bilzen situeert zich weliswaar in de 12de eeuw, maar deze sites gaan zelf terug op een 11de eeuwse situatie. In deze periode begint het mottekasteel zich als dé versterkingsvorm bij uitstek over gans Europa te verspreiden. Een tweede fenomeen is het feit dat vanaf de tweede helft van de 12de eeuw de graven van Loon een aantal van deze mottekastelen zijn gaan gebruiken als kern voor de start van een proces van stedenvorming. De oudste Kolmont, maar ook Brustem en Montenaken slaagden er niet in tot echte

steden tot ontwikkeling te komen. Toen hun militair en strategisch karakter geen rol meer speelde, stokte ook hun stadsontwikkeling ten voordele van de nabijgelegen steden Sint-Truiden en Tongeren. Anderzijds gaven niet alle voorname Loonse burchten aanleiding tot stadsstichting, bijvoorbeeld aan Duras werd door de graaf nooit dit statuut verleend. Dit kan er op wijzen dat de politiek van stadsstichting volgens een welbepaald patroon moet hebben verlopen. Dat in de eerste plaats militaire redenen een rol hebben gespeeld is duidelijk; maar anderzijds hebben ook de inplanting van de burchten langs het Loonse wegennet met vooral de as Brabant-Duitsland en deze door de Maasvallei een fundamenteel bepalende rol gespeeld bij de keuze van de stadsstichting.

3. Een archeologische kijk op de motte-inrichting

3.1. Hasselt

De oudste vermelding van Hasselt dateert van 1171. De kern van dit grafelijk domein lag bij de Helbeek, een bijrivier van de Demer. In 1203 wordt er een *munitio* vermeld en de erbij liggende bewoningskern bezat reeds in de 12de eeuw een eigen schepenbank, zodat men er vanuit gaat dat Hasselt reeds in de tweede helft van de 12de eeuw een vrijheidskeure moet hebben gekregen. De lokalisatie van de versterking en van de vroegste kern stelde tot nog toe wel wat problemen. Uitgaande van een aantal vaststellingen en patronen in Artesische, Vlaamse en Brabantse steden kunnen we zowel de versterking als de vroegste kern lokaliseren. Die vaststellingen tonen immers aan dat in onze middel-

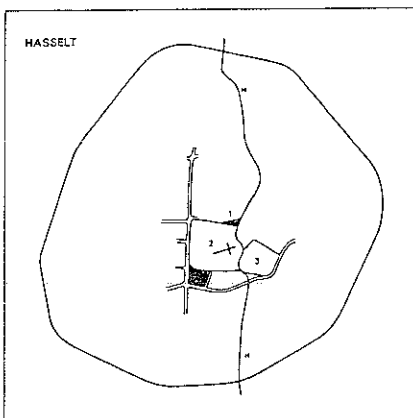

Fig. 2: Vereenvoudigd plan van Hasselt. H. de Helbeek; 1. de oude Vismarkt; 2. het neerhof met de Sint-Kwintenskerk; 3. site van de motteheuvel; 4. Grote markt.

eeuwse steden de oudste markt de naam draagt van *Vismarkt* en dat ze zich tegenover de ingang van de versterking of in ieder geval onmiddellijk aan de rand ervan bevindt. Uitgaande van dit principe en te vergelijken met o.m. Dendermonde, Oudenaarde, Gent, Aalst, Antwerpen, Kortrijk om er maar enkele te noemen, kunnen we er vanuit gaan dat in Hasselt de versterking dient gelokaliseerd te worden tegenover de vroegere Vismarkt, thans Zuivelmarkt. Op de linkerover van de Helbeek en bij de Vismarkt en de St. Kwintenskerk, tussen de Maastrichterstraat, de Hoogstraat en de Botermarkt kan een blok worden onderscheiden dat als een halve-kring-versterking (doormeter ca 150m) aansluit op de Helbeek. Aan de overzijde van de kronkelende beek, tegenover dit circulair site, situeert zich in het stratenpatroon een min of meer circulair blok tussen de Maastrichterstraat en het Hemelrijk; het blok daar heeft een doormeter van ca 80m. Deze tweeledige structuur, aansluitend op de Helbeek, betreft mogelijk een verdwenen mottesite, waarbij het circulair site rond de St. Kwintens het voorhof, en het blok op de rechterover van de beek het opperhof uitmaakte. Zowel typologisch dus, als chronologisch een aanvaardbare vooropstelling. Indien ook in Hasselt de oudste markt, de Vismarkt, zich op een klassieke plaats situeerde, zal zich tegenover deze markt de toegang tot de versterking hebben bevonden. Anderzijds dient de vroegste woonkern, de pre-stedelijke kern zich in de onmiddellijke omgeving van de oudste markt te bevinden. Volgens hogerge noemd Vlaams patroon zal de stad zich verder rond de pre-stedelijke kern en de burcht ontwikkelen, waarbij haar nieuwe centrum, de *Grote Markt*, aan de rand van de vroegste woon- en versterkingskern komt te liggen. Dergelijke verschuiving van het centrum van de handelsnederzetting werd ook in andere steden veelvuldig vastgesteld en heeft eenvoudigweg te maken met het beschikbaar zijn van een open ruimte voor de aanleg van het nieuwe marktplein. In Hasselt dateert de inrichting van deze Grote Markt uit de 13de eeuw. Deze stadsuitbreiding wordt in het laatste kwart van de 13de eeuw ten andere binnen het keurslijf van een laat-middeleeuwse stadsomwalling gehouden.

3.2 Brustem

Naar aanleiding van restauratiewerken aan de donjon van Brustem werd door het Instituut voor het Archeolo-

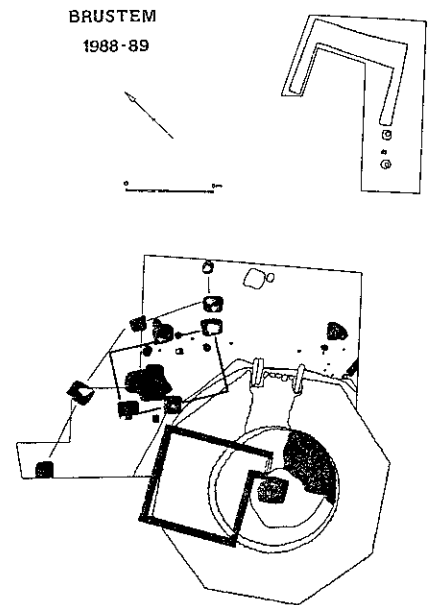

Fig. 3: Kadastraal plan van Brustem en van Montenaken; motte en neerhof met de castrale(parochie)kerk.

gisch Patrimonium en de stad St. Truiden overgegaan tot een archeologisch onderzoek van de castrale motteheuvel.

De oudste vermelding ervan dateert pas van 1114. Het site van de burcht verkeert in een zeer goede bewaringstoestand. Motte en voorhof zijn duidelijk herkenbaar in het dorpsplan. Het site sluit aan op een beekvallei. Het voorhof, met zijn deels bewaarde gracht, omvat een afgevlakt gedeelte met de parochiekerk van St. Laurentius. Het noordelijk derde van het voorhof is nog vrij goed bewaard en ca 3m opgehoogd. De motte zelf bereikt een hoogte van ca 10m en heeft een basisdiameter van ca 50m. Het motteplateau met een doormeter van ca 20m wordt bekroond door de ruïne van een octogonale 12de eeuwse donjon. De gracht is ca 10m breed. Brustem kreeg in 1175 een vrijheidskeure en de graaf van Loon begon met de aanleg van een stadsversterking. In hetzelfde jaar installeerde hij een kastelein in Brustem. Dit moet worden gezien in het kader van de Loonse strijd om het bezit van het graafschap Duras. In 1160 verwoestte de graaf van Duras Brustem en het omliggende gebied. Oorzaak en gevolgen van dit conflict zijn onbekend. Het allodium van Brustem nam echter een bijzonder strategische plaats in tegenover Duras en St. Truiden; het vormde een Loonse vooruitgeschoven sterkte, die het hart van het graafschap Duras zelf bedreigde. Toen Lodewijk de sterkte van Brustem herinrichtte in 1171, protesteerde Egidius,

graaf van Duras, omdat dit gebeurde zonder zijn toestemming en dat zegde hij "in andermans graafschap". Hij beschouwde het Loonse allodium dus als een enclave binnen zijn graafschap Duras. Daarop verwoestte Lodewijk het domein van de abdij van St. Truiden, waarover de graaf van Duras de voorgedij bezat. De St. Truidenaren slokten zich hierop bij Duras aan en Egidius versloeg het Loonse leger. Lodewijk stierf nog in 1171. Zijn zoon Gerard I, zette de politiek van zijn vader verder. Om te beginnen verleende hij een stadskeure aan de inwoners van Brustem. In 1179, in een conflict met de prinsbisschop van Luik werd Brustem nogmaals door de Truidenaren belegerd en verwoest. De Loonse graaf liet de versterkingen rond Brustem heraanleggen, waarop een diplomatiek steekspel ontstond tussen Loon en Duras, waarin Filips van den Elzas, graaf van Vlaanderen, voor Duras en Godfried III van Brabant voor Loon bemiddelden. Volgende stap in de ontwikkeling was de strijd om de ondervoogdij van de abdij van St. Truiden tussen de graaf van Loon en zijn voormalig bondgenoot de hertog van Brabant in 1189. Dankzij de steun van Boudewijn V van Henegouwen, die Brabant in het zuiden aanviel, wist Gerard van Loon St. Truiden en Duras te bezetten. Doch bij het daaropvolgend overlijden van de kinderloze graaf van Duras, kreeg de hertog van Brabant van de prinsbisschop van Luik het graafschap Duras in leen. In 1193 aanvaardde Gerard van Loon het graafschap Duras in leen van Hendrik I van Brabant en werd het definitief bij Loon ingelijfd.

De gevolgen van deze westwaartse uitbreiding waren determinerend voor de verdere ontwikkeling van Brustem. Immers dit domein verloor zijn positie van voorpost en met het verlies van zijn strategische en militaire waarde ging de burcht sterk aan belang inboeten. Ook de ster van de tot stad gepromoveerde verdedigde woonkern ten oosten van de burcht ging aan het tanen. In 1378 wordt Brustem, samen met Kolmont ten andere, niet meer tot de Loonse steden gerekend. Deze stedelijke ontwikkeling werd dus duidelijk geremd door het wegvalen van de militaire faktor. Immers zonder deze laatste ging van deze beide "steden" niet genoeg eigen dynamiek uit, om de concurrentie met St. Truiden (vooral voor Brustem) en Tongeren (vooral voor Kolmont) aan te gaan. Zelfs Borgloon had onder die concurrentie te lijden en werd nooit een echt centrum; als

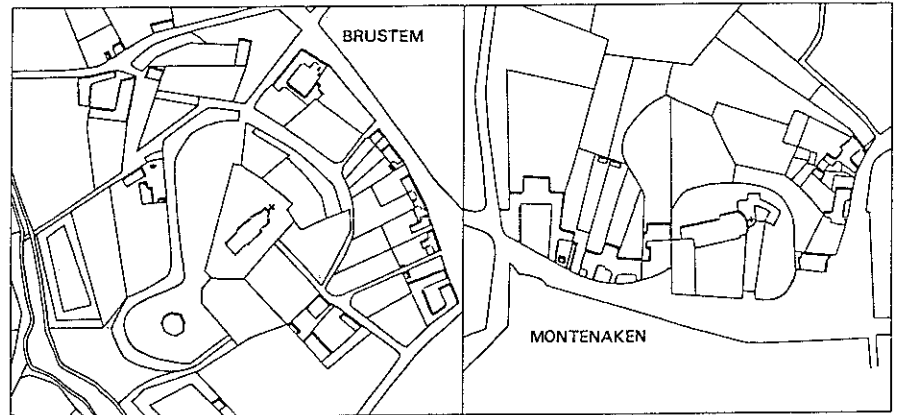

Fig. 4: Brustem. Algemeen plan met de volumes van de constructieresten op de 11de eeuwse motteplateau en de 12de eeuwse donjon en de postmiddeleeuwse brug.

hoofdplaats van het graafschap werd het zelfs vervangen door Hasselt. De huidige torenruïne dateert volgens historische bronnen uit 1171. Ze beslaat bijna de ganse oppervlakte van het motteplateau. In de 11de eeuw echter hadden de graven van Loon in Brustem reeds een motte opgeworpen. Deze was 6m hoog of zowat 3,50m lager dan de nog bestaande heuvel. Ze werd niet in één tijd opgeworpen. Men begon met de constructie van een kernheuvel in de vorm van een croissant. Aan de top en op de flank van deze kernheuvel werden occupatiesporen waargenomen; deze wijzen erop dat men niet onmiddellijk overging tot de volgende stap, namelijk het aanaarden van de motte tot de gewenste hoogte en oppervlakte. Eens de aangeaarde grond gestabiliseerd was, werden de gebouwen opgetrokken. Op het noordelijk deel van het motteplateau stond een toren, die meer dan waarschijnlijk uit een natuurstenen onderbouw bestond, en waarvan de bovenverdiepingen uit vakwerk waren opgetrokken. Deze constructie had een oppervlakte van maximaal 6m zijde. Op de zuidoosthoek van het gebouw was een kleine uitspringende trapconstructie aangebracht, die toegang verschafte tot de halfondergrondse kelderruimte van het gebouw. Dit in tegenstelling met wat algemeen wordt aanvaard, namelijk dat mottetorens hun toegang op de eerste verdieping hebben.

Op ongeveer 50 cm van de zuidgevel van de toren werd een waterput aangetroffen. Deze werd aangelegd tijdens het aanaarden van de motte zelf. Hij werd aangezet op ca 4m diepte ten overstaan van de oorspronkelijke bodem. Men construeerde eerst een vierkante put bestaande uit houten balken. Hierop bouwde men in droog metselwerk een ronde waterput uit natuursteen. Zijn doormeter bedroeg

binnenwerks 80 cm, zijn totale diepte ca 11m.

Bij de noordoosthoek van de toren werd de keuken vrijgelegd. Het betreft een houten gebouw met een grondplan van 6m x 4m, bestaande uit 6 palen, ingeplant op de langsijden. In de noordelijke helft van dit bijgebouw werden verschillende keukenhaarden aangetroffen.

Op de rand van het motteplateau werden 5 paalkuilen van een palissade teruggevonden, die op ca 5m van elkaar waren ingeplant. Ze volgden de rand van het motteplateau; daar waar de motte tegenover zijn voorhof zelf gelegen is, stopt echter de omheining: de palissade daalt er meer dan waarschijnlijk de motteshelling af, om de hoek van het voorhof te vervoegen en op die manier beter de helling en de toegang tot de motte te beschermen. Op de plateaurand treffen we ze dus enkel aan, daar waar de motte vrij en onbeschermd was ten overstaan van het omliggende.

Rond 1170 verdween dus het oudste torengebouw van het motteplateau.

Vervolgens werd een ongeveer 3,50m brede funderingssleuf gegraven; de vrijgekomen grond werd op de rand van het motteplateau en op de hellingen ervan gedeponneerd, zodat een ongeveer 4m hogere motte ontstond. Vervolgens begon men met de bouw van de huidige toren. Hij bezat oorspronkelijk een kelderverdieping, centraal binnen deze kelder lag de waterput uit de eerste fase. Uit de vulling van de put weten we dat hij in deze fase nog in gebruik was en vermoedelijk pas in het begin van de 13de eeuw in onbruik raakte. Dit gegeven stemt overeen met de historische werkelijkheid, die aangeeft dat begin 13de eeuw Brustem zijn militaire en strategische waarde voor de heren van Loon had verloren.

Het is tevens duidelijk dat de waterput pas in de 17de of 18de eeuw

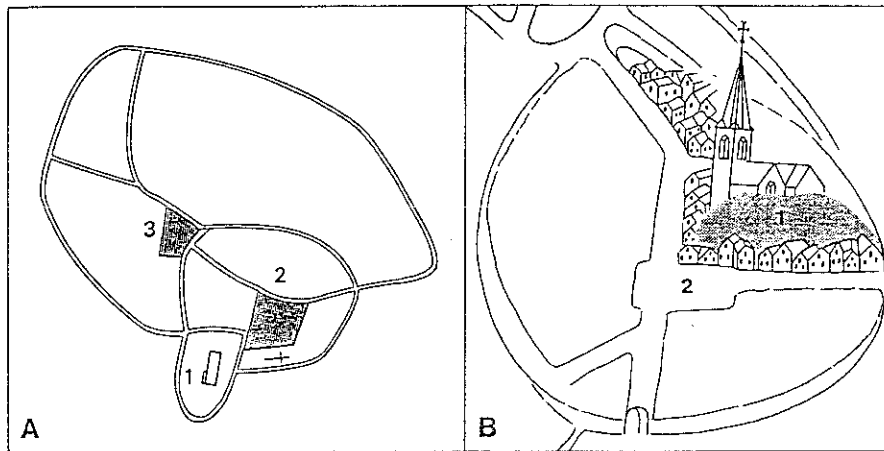

Fig. 5: A.-Vereenvoudigd plan van Borgloon. 1. de afgegraven motteheuvel en de loonse aula; 2. het neerhof met de parochiekerk; 3. de Grote Markt, de markt van het burchtdorp. B.- Borgloon naar een plan van 1732 : de motte (1) verbergt deels de kerk; de markt situeert zich aan de voet van het castrum.

werd uitgebroken. Mogelijk was het ook in die periode dat de kelderverdieping van de toren toegankelijk gemaakt werd vanaf het motteplateau. Hiertoe werd de gevelmuur doorbroken en werden houten omlijstingen in de opening aangebracht, zodat hier een deur kon worden geplaatst. Om de toegang naar de toren te vergemakkelijken werd tevens de steile helling gedeeltelijk weggegraven, zodat een lichtere klim mogelijk werd.

3.3. Borgloon

De oorspronkelijke Loonse residentie (vóór 1032) wordt voor het eerst vermeld in 1078. De *Borg* van Loon is bewaard gebleven als een mottesite. De heuvel ligt op het uiteinde van een natuurlijke rug, een getuigenheuvel, die zich ruim 30m boven de aan zijn voet liggende vlakte verheft en het omliggende op imposante manier domineert. Het motteplateau heeft nog een doormeter van 15m en steekt zowat 3m boven het aanpalende deel van het site uit, terwijl het zowat 15m boven de grachtaanzet uitsteekt. Het voorhof beslaat een oppervlakte van zowat 130m bij 100m. Centraal ervan ligt momenteel de *Speel Hof*; op de zuidzijde van het voorhof ligt de St. Odulfuskerk, waarin reeds voor 1147 een kapittel was opgericht. Bij deze burcht zal zich de stad ontwikkelen. De markt neemt hierbij een klassieke plaats in onmiddellijk aan de rand van het burchtsite; waarschijnlijk moet tegenover de markt de toegang tot de burcht hebben gelegen. Als kern van de handelsnederzetting zal de markt de topografische ontwikkeling van het stadje verder bepalen. De stedelijke vrijheidskeure werd vermoedelijk in de tweede helft van de 12de eeuw

verleend. De burcht en de kerk werden grondig verwoest in 1179 in de strijd tussen de Luikse prinsbisschop Rudolf van Zähringen en de graaf van Loon, Gerard I. De burcht werd weliswaar herbouwd, maar zeker vanaf het eerste kwart van de 13de eeuw installeerden de graven van Loon er een kastelein. Zelf resideerden ze vanaf die tijd meer en meer in Kuringen, waar ze een nieuw mottesite aanlegden. Ook als stad zelf was Borgloon geen echte ontwikkeling beschooren. Het verloor zelfs zijn positie van hoofdplaats van het graafschap aan Hasselt, en kon verder de concurrentie met de dichtbijgelegen Haspengouwse steden, St. Truiden en Tongeren niet aan.

Van de burcht zelf blijft momenteel niet veel meer over dan de hoger genoemde motteheuvel. Op basis van een 19de eeuwse beschrijving, zowel als op basis van recente archeologische vaststellingen zijn we er van overtuigd dat de motteheuvel slechts een restant is van een oorspronkelijk grotere min of meer ovale ophoging, die gans het terrein tussen de *Burggracht* en de *Bronstraat* besloeg. Dit geheel bestaat momenteel uit de heuvel zelf en ten noorden ervan uit een afgegraven gedeelte. Met het oog op het vrij maken van een geschikte plaats voor de bouw van een school werd dit gedeelte in 1871 afgegraven. Bij het afgraven werden resten van een gebouw gevonden en er werd vastgesteld dat de aarde van de heuvel de vensters en schietgaten van deze constructie opvulden. Typologisch is het anderzijds ook duidelijk dat het terrein ten noorden van de huidige heuvel, moeilijk als voorhof kan geïnterpreteerd worden; noch bij de systematische opgravingen van dit ter-

rein, noch bij een in 1988 uitgevoerde bouwwerfcontrole aan de noordelijke voet van de heuvel, werd er tussen de heuvel en het afgegraven terrein een gracht vastgesteld, wat hoogst uitzonderlijk zou zijn, daar er normalerwijze tussen opperhof en neerhof van een mottesite wel degelijk een gracht aanwezig is. Daarentegen werden sporen van bewoning onder de motte aangetroffen, waarvan gerust mag gesteld worden dat zij over de afgegraven zone verder doorliepen. De opgravingen 1979 toonden bovendien aan dat het terrein aan de noordzijde, langs de *Bronstraat* en aan de oostzijde door een brede diepe gracht werd gescheiden van het voorhof met de *Speel Hof* en de kerk. Tenslotte kan de heuvel zelf, met zijn plateau van amper 15m doormeter, moeilijk plaats hebben geboden aan de torenburcht van de graaf van Loon. Ter vergelijking de afmetingen van twee nabijgelegen secundaire grafelijke residenties, namelijk minstens 20m doormeter voor het motteplateau en ca 12m voor de toren in *Brustem* en ca 30m doormeter voor het plateau en 14m voor de toren in *Kolmont*, wat duidelijk aantoonde dat er in Borgloon een aanzienlijk stuk van de motte moet zijn weggegraven.

Na de afbraak van het 19de eeuwse schoolgebouw in de jaren zeventig en voor de bouw van een nieuwe bibliotheek, werd in 1979 een opgravingscampagne uitgevoerd op het afgegraven stuk van het burchtterrein. Deze opgravingen brachten enige verduidelijking over de natuur en het grondplan van de bij de 19de eeuwse nivelleringswerken opgemerkte en weggebroken muurpanden, waaronder een tweetal die schietgaten vertoonden. Tevens stelde men in 1871 vast, dat een opening met een breedte van 2,40m van een booggewelf was voorzien. De muren waren hoofdzakelijk uit silexbrokken opgetrokken, waartussen harde zandsteen en herbruikt Romeins materiaal waren aangewend. Het in 1979 herontdekte gebouw, dat op één enkel fragment na nog slechts in negatief spoor kon worden onderzocht, had binnenwerks een oppervlakte van 33m x 10m. Op de langszijden had de funderingsmuur een breedte van 2,50m, op de kortzijden bedroeg ze 2m. Het gebouw vertoonde een secundaire verbreding van 1m in zijn zuidelijke helft. In het gebouw, in het noordelijke deel ervan werd een centrale ronde waterput aangetroffen met een binnendiameter van 1,40m. De diepte ervan kon niet worden onderzocht. Het gevonden mate-

riaal situeert de constructie en haar gebruiksperiode tussen de eerste helft van de 11de eeuw en het einde van de 12de eeuw, wat volledig overeenstemt met de gebruiksperiode van het site.

De interpretatie van deze vondsten is echter moeilijker. Bij gebrek aan stratigrafische vaststellingen, is het bijzonder moeilijk om uit te maken wat er precies met het gebouw gebeurde. Reeds bij het onderzoek in de 19de eeuw ging men er vanuit dat de motte aangelegd was na opgave van het gevonden gebouw: immers de aarde van de heuvel vulde de schietgaten en openingen op. Dit wijst er duidelijk op dat dit gebouw met *aula*-allures in een tweede fase door aanaarding ondergronds kwam te liggen. Of de *aula* volledig werd opgevuld of slechts gedeeltelijk, waarbij een deel van het gebouw een verdere (kelder)functie vervulde, werd bij de opgravingen niet uitgemaakt. Een vergelijkbare situatie kennen we uit het onderzoek van het Gravensteen, de residentie van de graven van Vlaanderen, waar in de 11/12de eeuw ook een *aula* ingemot werd en het gebouw een verdere residentiële rol bleef spelen. De aanwezigheid van schervenmateriaal uit de periode 1125-1175 in de aanaardingslagen van de Loonse *aula*, dateert het innemmen tijdens of na deze periode. De verwoesting van 1179 en de heropvolgende herinrichting van het site kunnen dus best aan dit innemmen van de *aula* gekoppeld worden.

Besluit

Rond het fenomeen van de motte blijft nog heel wat onderzoek te doen. Eigenlijk staan we pas bij het begin van de verkenning ervan. Alhoewel de algemene lijnen bevestigd worden, brengt elke verdere opgraving nieuwe gegevens aan het licht, die ons beeld van het mottekasteel wijzigen en vervolledigen en onze kennis van de 11de tot de 13de eeuwse geschiedenis verruimen.

Literatuur:

J. Baerten 1969, Het graafschap Loon (11de-14de eeuw), Assen.

J. De Meulemeester 1983, Castrale mottes in België, in: *Miscellanea Archaeologica in honorem H. Roosens*, *Archaeologia Belgica* 255, Brussel, 199-225 (met literatuur-opgave).

J. De Meulemeester 1985, Aard(ige)(en) Monumenten, Monumenten en Landschappen, 3, 24-31.

J. De Meulemeester 1989, Mottekastelen - Aardhopen voor de adel, *Natuur en Techniek*, 9, 690-701.

J. De Meulemeester 1990, Les castra carolingiens comme élément de développement urbain : quelques suggestions archéo-topographiques, *Château Gaillard XIV* (Najac 1988), Caen, 95-119.

J. De Meulemeester 1990, Castrale mottes in oostelijk België, *Handelingen van het 1ste Congres van de Federatie van Nederlandstalige Verenigingen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België te Haselt*, II, Mechelen, 153-160.

J. De Meulemeester 1990, Karolingische castra en stadsontwikkeling: enkele archeo-topografische suggesties, in: *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem*, Gemeentekrediet, *Historische uitgaven*, reeks in-8, nr. 83, 117-149.

J. De Meulemeester 1991, Structures défensives et résidences princières: les châteaux à motte du comté de Loos au XIe siècle, in: H.W. Böhme (Hg.), *Burgen der Salierzeit. Teil I. In den nördlichen Landschaften des Reiches*, Sigmaringen, 281-289.

J. De Meulemeester 1991, La topographie archéologique urbaine dans quelques villes des Pays-Bas Méridionaux, *Archaeologia Mediaevalis. Colloquium Bruxellensis I*, 3-17.

J. De Meulemeester 1992, Structures défensives et résidences princières: les châteaux à motte du comté de Loos au XIe siècle, *Château Gaillard. Etudes de Castelologie médiévale XV* (Schwäbisch Hall - 1990), Caen, 101-111.

J. De Meulemeester 1992, Aarden versterkingen in Noord-Vlaanderen, in: *700 jaar Vier Ambachten*, Hulst, in druk.

J. De Meulemeester 1992, La fortification de terre et son influence sur le développement urbain de quelques villes des Pays-Bas méridionaux, *Revue du Nord*, t. LXXIV, no. 296, 13-28.

J. De Meulemeester 1993, Le début du château: la motte castrale dans les Pays-Bas Méridionaux, *Château Gaillard XVI* (Luxembourg - 1992), Caen, sous presse.

Jaarverslag A.V.L. 1992

Bestuur en leden

In het afgelopen jaar was het bestuur als volgt samengesteld: J.M. Prakken, voorzitter; Mw. E. Verheggen-Crousen, secretaris en ledenadministratie; J.P. de Warrimont, penningmeester; W. Dijkman, hoofdredacteur A.I.L. en coördinator lezingen; C. Houben, T. Lupak, W. Luys, J. Schotten en W. de Vreeze.

De oud-voorzitters F. Engelen en F. Kraayenhagen traden op als adviseurs van het bestuur.

Met de provinciaal archeoloog werd regelmatig overleg gevoerd.

De heren Eggen, Hermans en Heymans zijn in de loop van het verslagjaar afgetreden met dank voor hun inzet.

Per 31 december 1992 telde de vereniging 408 leden.

Bestuursactiviteiten

- Het bestuur kwam in voltallige vergadering vier keer bijeen. De jaarvergadering werd gehouden op 6 april te Roermond.

- Voorzitter en penningmeester hebben te Amersfoort een gesprek gehad met de aftredende en de nieuwe voorzitter van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (A.W.N.). Het was een vruchtbaar gesprek waarbij ervaringen werden uitgewisseld en afspraken werden gemaakt voor periodiek contact. Het gesprek heeft ook helderheid verschaft betreffende de rechtspositie van de afdelingen binnen de A.W.N.

- De landelijke correspondentendag vond plaats in het gebouw van de R.O.B. te Amersfoort. Diverse vormen van archeologisch onderzoek werden op video vertoond en toegelicht.

- In het verslagjaar werd de archeologiedag '93 voorbereid. De besprekingen vonden plaats in het gebouw van de Stichting Kunst en Cultuur, dat als organisatieadres fungeert.